

חיוב ברכות השחר

"כי שמע קול תרנגולא מברך אשר נתן לשכוי בינה" - האם את ברכות השחר מברך גם מי שלא נתחייב בהן?

א) ברכות השחר - ברכות השבח או הנהנין?

פעמים שאין אדם שומע בבוקר קול שכוי, האם מתחייב הוא בברכת נותן לשכוי? וכן יש בימות הצינה שאינו רוחץ פניו, האם יברך המעביר חבלי שינה? ומי שלא ישן על מיטה האם יברך רוקע הארץ ? וכן בכולם, ממילא אנו נתבעים לחקור אם ברכות אלו ברכות הנהנין ואז אם לא נהנה לא יברך, או ברכות השבח ואז יברך גם אם לא נהנה שהן נתקנו על כלל הבריאה ולא על ענייניו הפרטיים.

במכילתין דף סי ע"ב: "כי שמע קול תרנגולא, לימא: ברוך אשר נתן לשכוי בינה להבחין בין יום ובין לילה. כי פתח עיניה, לימא: ברוך פוקח עורים. כי תריץ ויתיב, לימא: ברוך מתיר אסורים. כי לביש, לימא: ברוך מלביש ערומים. כי זקיף, לימא: ברוך זוקף כפופים. כי נחית לארעא, לימא: ברוך רוקע הארץ על המים. כי מסגי, לימא: ברוך המכין מצעדי גבר. כי סיים מסאניה, לימא: ברוך שעשה לי כל צרכי...כי משי אפיה, לימא: ברוך המעביר חבלי שינה מעיני ותנומה מעפעפיי". וכתבו **התוס'** (ד"ה "כי פריס"): "ודוקא כשנהנה, אבל אם אינו נהנה, כגון שהוא שוכב על מטתו- לא יברך לא זו, ולא מלביש ערומים, ולא ברכות כיוצא בהן, כיון שלא נהנה, כדמשמע בפרק שלישי דמגילה (דף כד:) גבי מי שלא ראה מאורות מימיו, דכולי עלמא בעי שיהנה מן האורה".

משמע, דברכות השחר עניינן הן ברכות הנהנין, שכמו שאסור להנות ממאכל ומשקה ללא ברכה, כך אסור לאדם להנות ממנעליו, כיסוי ראשו, בגדיו ואפילו חגורתו ללא ברכה. וכ"כ **הרא"ש** סו"ס כג, אלא שעל ה"הנותן לשכוי" כתב שיכול לברך אף אם לא שמע קול תרנגול, שכן לא נתקנה ברכה זו אלא על בינת הלב וכדלקמן. ובתר"י (מד ע"ב ברי"ף) כתב: "ואומרים רבני צרפת ז"ל, שאפילו אם אינו שומע התרנגול בבקר יכול לברך, שמאחר שאין אנו מברכין אלא על הבינה שנתן לנו הבורא, אין להקפיד בשמיעה. מיהו נראה, שבשאר הברכות כגון אוזר ישראל בגבורה ואשר לא חיסר מצרכי כלום אינו מברך אותם אלא כשנהנה מהן".

וכן דעת **הרמב"ם** (תפילה, ז, ז- ט): "שמנה עשר ברכות אלו אין להם סדר אלא מברך כל אחת מהן על דבר שהברכה בשבילו בשעתו, כיצד הרי שחגר חגורו והוא על מטתו מברך אוזר ישראל בגבורה, שמע קול התרנגול מברך הנותן לשכוי בינה, וכל ברכה מהן שלא נתחייב בה אינו מברך אותה. כיצד לן בכסותו אינו מברך כשעומד מלביש ערומים, חלף יחף אינו מברך שעשית לי כל צרכי, ביום הכפורים ובתשעה באב שאין שם רחיצה אינו מברך נטילת ידים ולא המעביר חבלי שינה, אם לא נכנם לבית הכסא אינו מברך אשר יצר את האדם, וכן שאר ברכות אלו. נהגו העם ברוב ערינו לברך ברכות אלו זו אחר זו בבית הכנסת בין נתחייבו בהן בין לא נתחייבו בהן

וטעות הוא ואין ראוי לעשות כן ולא יברך ברכה אלא אם כן נתחייב בה".

אמנם לגבי קול התרנגול דעת **התוס'** (בד"ה "כי שמע"), דהנאת הברכה היא אור היום, וקול התרנגול הוא רק סימן, ולא סיבה הגורמת את הברכה. **ובהג"מ** כאן (אות ז) נקט, דבמדבר דליכא כלל תרנגול, וכן חרש שאינו יכול לשמוע כלל לא יברך אף לדעת התוס'. ואף **הראב"ד**, שהשיג על הרמב"ם (מובא בכס"מ כאן הלכה ח), מסכים עמו על העקרון, שברכות השחר הן ברכות הנהנין, רק צריך שלמעשה אדם יהנה מהן אף בתענית: "ומי הוא שלא ירחץ ידיו מפני הנקיות או מפני השיבתא? ואם יש כלים טפוחים מקנח בהם פניו ועיניו, ואם יש לפלוף בעיניו- רוחצם כדרכו במים, ומברך כדרכו כשאר הימים".

ורי מנוח (פ"א מברכות הי"ה) כתב שכדעת תוס' ראי"ש ורמב"ם גם דעת הגאונים. וכ"כ **הרא"ה** בחידושיו (עמ' קפה), **ארחות חיים** (הלכות ברכות סי' ה), **מאירי** בשם יש מפרשים, **ריטב"א** בשם ראב"ד, **ובטור** סי' מו (סע' ח) כתב: "וכל הברכות שהן על סדור העולם והנהגתו כגון אלהי נשמה והנותן לשכוי ורוקע הארץ על המים והמכין מצעדי גבר אין לחסר מהם אפילו לא שמע קול תרנגול או לא הלך על הארץ אבל אותם שהם על הנאותיו לא יברך אם לא נהנה כגון ששוכב על מטתו ואינו לא לובש ולא אוזר ולא עוטף אין לו לברך ". אמנם **רי אברהם בן הרמב"ם** (שו"ת, סי' פג) כתב, שאף ברכת הרוקע נתקנה על הנאה, ולכן מי שלא ישן על מיטה- לא יברכנה. והביא אסמכתאות לשיטת הרמב"ם **מרס"ג ומרב האי גאון**.

אולם כנגדם ישנה סיעה הסוברת שברכות השחר הן ברכות שבח והודאה, ולא ברכות הנהנין, שכתב הב"י (שם) בשם **הכלבו**: "וכן הנהיגו רב נטרונאי ורב עמרם ושאר הגאונים לסדר את כולם אפילו לא עשה המעשה, שלא על עצמו בלבד הוא מברך, אלא על כל העולם מברך את השם שעשה כל הטובות והחסדים האלו תמיד לכל"- ומשמע מדבריו, שאפילו ברכות שהם על הנאותיו מברך אע"פ שלא נתחייב בהם באופן פרטי. וכן דעת **הרמב"ן** (פסחים ח ע"א, ד"ה "והוי יודע") שכתב: "אלא יש לומר שסדר הברכות הללו שמברכין בשחרית בבית הכנסת ברכת השבח הן, על מנהגו של עולם, אפילו לא שמע שכוי מברך עליו, וכן בכולן. ומנהגן של ישראל תורה הוא" (הכל בב"י שם). וכ"כ **הרב ברצלוני**- מובא ברבינו מנוח (תפילה, ז, ח) בתשובת הרשב"א (**א**, קנג) ובשטמ"ק (ברכות, ס ע"ב). וכ"כ **הריטב"א** (תענית ל): "שכל אותן ברכות שתיקנו חכמים ברכות של שבח הן לפי שנוהגים באדם על הרוב, ואע"פ שלא שמע קול תרנגול מברך ברכת הנותן לשכוי בינה, וכן ברכת אשר יצר אע"פ שלא הוצרך לנקביו, ויש מרבותי זי"ל חולקים בזה בפרק הרואה כתבתי עיקרן של דברים".

וכן מופיע בחידושי **מהרי"ם חלוואה** (פסחים, ז, ע"ב), וכ"ה **בשו"ת מן השמים** (סי' יב): "ושאלתי: על הברכות שמברכין בכל שחרית שנסתפקנו בהם כי יש אומרים שצריך לברך כל אחת ואחת קודם עשייתה, ואם לא נזדמנו לו לעשותן לא מברך עליהן, כלומר שאם לא שמע קול התרנגול לא יברך אשר נתן לשכוי בינה, ואם ישן במלבושו לא יברך מלביש ערומים, ואם הולך יחף כגון בט' באב וביום הכפורים לא יברך שעשה לי כל צרכי, ושאלתי

אם הלכה כדבריהם או כדברי המברכים אפילו לאחר עשייתן ואפילו לא נזדמנו לו לעשותן.

והשיבו: אל תבוז כי זקנה אמך [משלי כ"ג כב], ומנהג אבותיך תקח בידך, כי תחילת תקנת אלה הברכות היתה להשלים מאה ברכות בכל יום, ואין לחוש עליהן לברכן קודם לעשייתן כמו שאין אנו חוששין על ברכת לישב בסוכה שסדרו על הכוס, וכמו כן אע"פ שלא שמע קול התרנגול או שישן במלבושים מברך עליהם, והעד מברכת שמונה עשרה אע"פ שאין לו חולה בתוך ביתו מברך ברכת רופא חולי וכו'. ואע"פ שהוא עשיר ואינו צריך לפרנסה מברך ברכת השנים".

והכריע **בב"י**, שכיון שזו מחלוקת- טוב לברך בלא הזכרת השם. וכ"ה **בשו"ע** (סעי' ח): "כל הברכות האלו אם לא נתחייב באחת מהן, כגון שלא שמע קול תרנגול, או שלא הלך, או לא לבש, או לא חגר- אומר אותה ברכה בלא הזכרת השם". **והרמ"א** השיגו, ונקט: "אפילו לא נתחייב בהן מברך אותן, דאין הברכה דוקא על עצמו אלא מברכין שהקב"ה ברא צרכי העולם. וכן המנהג, ואין לשנות". נמצא, דדעת השו"ע כרמב"ם וראי"ש וסיעתם ודעת הרמ"א כגאונים, רמב"ן וסיעתם. **ובשע"ת** הביא בשם **הפרי עץ חיים** (שער הברכות פרק ד), שכן דעת האר"י.

ב) ט' באב ויוה"כ

לפי הכלל דלעיל, לדעת השו"ע אין למתענה לברך על רחיצת פניו, ולא על נעילת הסנדל, ולדעת הרמ"א יברך.

ובעניין רחיצת הפנים כתב **הרמב"ם** (שם, הלי ח): "ביום הכפורים ובתשעה באב שאין שם רחיצה- אינו מברך נטילת ידים, ולא המעביר חבלי שינה. אם לא נכנס לבית הכסא אינו מברך אשר יצר את האדם, וכן שאר ברכות אלו". וכתב **הב"י** בהלכות יוה"כ (תקנד, יא', וכן תריג, די), ע"פ ירושלמי שרוחץ פניו, ומנקה בהן ליפלוף שבעיניו. וממילא יוצא, שגם מברך ברכות אלה. וכ"ה בשו"ע (שם): "לאחר שניגב ידיו ועדיין לחות קצת, (כב) מעבירם על עיניו; ואם היה לפלוף על גבי עיניו ודרכו לרחצם במים, רוחץ ומעבירו ואינו חושש, דהוה ליה כטיט וכצואה שרוחץ כדרכו ואינו חושש".

וכתב **הרא"ש** פ"ח דיומא ס"ג: "ואיכא מאן דאמר דאינו מברך על נטילה ביום הכפורים ותשעה באב. ואינו מברך שעשה לי כל צרכי מפני שאסור בנעילת הסנדל. ומסתברא כיון דבידו וברשותו הן לעולם, כגון מפני סכנת עקרב- מותר לברך כסדר כל השנה כולה. ולאו דוקא כי סיים מסאני כי היכי דכי לא שמע קול תרנגול מברך שבידו הוא". ומשמע שאין צורך שיהנה בפועל, אלא כל שראוי להנות ממנו סגי שיוכל לברך. ולפי זה דעת הרא"ש כדעת הרמב"ן וסיעתו, וסותר דבריו במסכת ברכות. ותירץ בזה **הלחם חמודות** בברכות דהעיקר כמו שכתב בהלכותיו ליומא וכפי פסיקת הרמ"א. אמנם **הקרבן נתנאל** ביומא נקט שהעיקר כמו שכתב בברכות שצריך ליהנות בפועל ויוצא דופן הוא פסקו של הרא"ש בקשר למנעלים.

והביא הב"י (תריג, ט) לשון הרא"ש (והטור מביאם בשם **בעל העיטור**), ואח"כ כתב, שיש שכתבו שמברכין מטעם של מנהג העולם והרמב"ם לא כתב כן. ומתוך שלא הזכיר שאסור לברך, משמע בפשיטות שנקט כדעת הרא"ש ביומא, שאין צריך ליהנות בפועל,

אלא כל שראוי לכך סגי. וכל עוד שלא נאסר עליו הדבר כגון ליהנות ממנו, הרי יש לו לברך עליו.

וצריך עיון: שבבי"י בסימן מ"ו ס"ח נקט, שלא יברך ברכה שלא נהנה ממנה עם אזכרת שם ה'. ובהלכות יוה"כ נקט שבתר הראוי ליהנות אזלינן?

ויש לתרץ, על פי מה שהבי"י הביא בסימן מ"ו דעת הגהות מיימוני בשם התוס', שדווקא חרש שלא יוכל לשמוע קול תרנגול, וכן סומא לא יברכו הנותן לשכוי ופוקח עורים, מפני שהדבר חסר בגופו. ונראה שמדויק כן גם בתוס' שלפנינו, שהביאו ראיה שברכת יוצר המאורות מברך רק מי שנהנה. שבגמרא מגילה כ"ד ע"ב נחלקו אם סומא יכול לברכה: "סומא פורש את שמע ומתרגם. רי יהודה אומר כל שלא ראה מאורות מימיו אינו פורש על שמע". ובגמרא "תניא, אמרו לו לרבי יהודה: הרבה צפו לדרוש במרכבה ולא ראו אותה מימיהם. - ורבי יהודה: התם באבנתא דליבא תליא מילתא, והא קא מיכוין וידע. הכא - משום הנאה הוא, והא לית ליה הנאה. - ורבנן: אית ליה הנאה, כרבי יוסי. דתניא, אמר רבי יוסי: כל ימי הייתי מצטער על מקרא זה, והיית ממשש בצהרים כאשר ימשש העור באפלה, וכי מה אכפת ליה לעור בין אפילה לאורה? עד שבא מעשה לידי. פעם אחת הייתי מהלך באישון לילה ואפלה, וראיתי סומא שהיה מהלך בדרך ואבוקה בידו. אמרתי לו: בני, אבוקה זו למה לך? - אמר לי: כל זמן שאבוקה בידי - בני אדם רואין אותי, ומצילין אותי מן הפחתין ומן הקוצין ומן הברקנין". משמע דלכוי"ע בעינן הנאה כדי לברך אף ברכות השבח וההודאה. והלכה שסומא מברך אע"פ שלא נהנה בפועל, אלא ראוי ליהנות.

ולכן נראה עיקר בדעת הרא"ש, התוס', הטור והשוי"ע, דראוי ליהנות סגי כדי לברך. וכנראה שלדעת הבי"י כן דעת **הרמב"ם**, שלא נקט אותו כחולק על דברי הרא"ש. שהרי במפורש נקט דעת הרמב"ם שבימי צום לא יברך על נטילת ידיים שנאסרה. ולא נקט שלא יברך שעשה לי כל צרכי על מנעל שנאסר אלא סגי בראוי ליהנות, ורק שיש איסור או חסרון מוחלט אין לברך בהזכרת שם.

ג) דעת האר"י

כבר הבאנו בשם **הגר"א** שא"א בשום אופן שתהא סתירה בין נגלה לנסתר, בין זוהר לגמרא. ואכן צריך ללבן מה דעת האר"י בסוגיה זו, שהרי נטו הפוסקים כשוי"ע, אחר דעת האר"י בעניין ברכות השחר. ובפרט נטו מפסיקת השוי"ע אחר דעת הקבלה בעניני תפילות וברכות בשל כוונות שנתן בהם האר"י ובשל פנימיות הדברים, ובמיוחד בדברים שהם קרבה מיוחדת לקבי"ה ללכת אחרי דעת המקובלים.

וכתב **בשער הכוונות** (עניין ברכות השחר) וכ"כ **בפע"ח** (שער הברכות פי"ד): "כל החיי ברכות שיש מן על נטילת ידיים עד סוף ברכות התורה, כולן חייב האדם לסדרם ולברכם בכל יום, אע"פ שלא נתחייב הוא בהם, לפי שכולם הם רמזים נפלאים אל אורות עליונים ואין לבטלם. אפילו אם האדם לא ישן בלילה או אם לא הסיר מצנפתו או בגדיו או סודרו או מנעליו, וכיוי"ב צריך לברכן בכל יום כולן אף על פי שלא נתחייב בהן לפי שעל מנהגו של עולם נתקנו חוץ מברכת שעשה לי כל צרכי

ביום טי באב וביוה"כ, שאז כל העולם יחפים וגם חוץ מברכת ענטיי ומברכת אשר יצר ששתי ברכות אלו אם לא נתחייב בהן אין לברך עליהן". וכ"כ **כף החיים** סימן מ"ו אות מ"ט.

וראוי לנו לברר כוונתו, דבפשטות נראה דסובר האריי כרמב"ן שברכות השחר אינן ברכות הנהנין ואינן תלויות אם נהנה מהן בפועל [מלבד שעשה לי כל צרכי כיוון שכל העולם יחפים אין לו לברך]. וכן ענטיי (ומסתמא גם המעביר חבלי שינה מעיני שתלוי ברחיצת הפנים). והרי אין כן דעת הרמב"ן, אלא יש לברך עליהן תמיד, שהרי על מנהגו של עולם, היינו במהלך כל השנה, יש להודות ולהלל לקב"ה ואם כן אף באלו הדין כן. ועוד שהרי נוטל ידיו ביוה"כ (ולא ראינו בזה עמדה מיוחדת לאריי). ובברכות הללו נראה שנקט כרמב"ם שדווקא אם נהנה בפועל יוכל לברך. ויותר נראה לי שדקדק כן מלשון הברכות גופא, דכל ברכות השחר נכתבו על מנהגו של עולם כי נוסחתם כללית "מחזיר נשמות לפגרים מתים", "הנותן לשכוי", פוקח עיוורים", "מתיר אסורים" וכו'. אך יש ברכות בלשון פרטי מיוחד על עצמו: "שעשה לי כל צרכי", "המעביר חבלי שינה מעיני". וכמובן שנטילת ידים ואשר יצר אינם על מנהגו של עולם, הרי שכך דקדק בלשון הגמרא והברכות גופא לחלק בין לשון כללי ללשון פרטי.

לכן נראה כדי ליישב בין נגלה לנסתר שדעתו של האריי כך היא: אכן כל ברכות השחר אפשר לברכם בראוי כדעת הגמרא ביוצר המאורות, וכדעת ראיש ותוסי. ונראה שגם דעת רמבים וכמובן גם רמבין ועוד. אלא ברכות מסוימות שנאמרו בלשון פרטי בהם צריך גם בפועל ליהנות ולא אחר הראוי אזלינן.

ד) הנותן ליעף כח

ברכה זו אינה מופיעה לא בגמרא, לא בתוספתא ולא בספרי הקדמונים. וכתב **האגור** (הלי ברכות סימן פ"ז) שראה מקטרגין עליה, **ובביי כתב** (מו, ו): "אע"פ שיש סמך יפה לברך ברכה זו, מאחר שלא נזכרה בתלמוד איני יודע איך היה רשות לשום אדם לתקנה". והוסיף: "והרמב"ם וסמ"ק והרוקח לא הזכירוה והכי נקטינן".

וכן פסק **בשוי"ע**: "יש נוהגין לברך הנותן ליעף כח ואין דבריהן נראין". אולם בטור כתב: "עוד ברכה יש בסידורי אשכנז: באיי אמ"ה הנותן ליעף כח, ונתקנה על שאדם מפקיד נשמתו בערב ביד הקב"ה עייפה מעבודה קשה כל היום ומחזירה לו בבוקר שקטה ושלוה וע"פ המדרש חדשים לבקרים רבה אמונתך בשר ודם מפקיד פקדון ביד חבירו ומחזירו לו בלוי ומקולקל אבל אדם מפקיד בכל ערב נשמתו ביד הקב"ה והיא עייפה ומחזירה לו חדשה ורגועה". וכן נקט **הרמ"א** שם: "אך המנהג פשוט בבני האשכנזים לאומרה". וכן כתב **מהרח"ו** בשם **האריי** בשער הכוונות עניין ברכות השחר מובא בפע"ח שער התפילה פ"ב: "ברכת הנותן ליעף כח כוי, נכון לאומרה, והיא אחת מן י"ח ברכות האלו שתקנו קודם התפילה ואע"פ שיש מגמגמין בדבר זה, עכ"ז ראוי היא לאומרו עכ"פ".

וכן משמע **בגר"א** שנקט שמנהג עוקר הלכה בהנהותיו לסעיף זה. וז"ל: "כמ"ש בירושלמי ובמסכת סופרים: מנהג עוקר הלכה. ובכמה מקומות בש"ס". אך במעשה רב כתוב

שלמעשה לא היה אומר ברכות אלא רק בצאת הצום, תכף כשנועל ורוחץ (אבל זה לשיטתו שאסור כלל ליטול ידיו ביום הכיפורים, כדעת הרמב"ם). ואף השו"ע גופא הביא ברכה שלא הוזכרה בתלמוד, ברכת דם בתולים (אבה"ע, סג, ב) אע"פ שהרמב"ם והרי"ף לא הזכירוה. ויתרה מכך כתב עליה **הרמב"ם** בשו"ת שלו: "הרי היא ברכה לבטלה בלא ספק" (סי' ר"ז). אף **המהרש"ל** כתב שאין נוהגין לאומרה מפני שלא הוזכרה בתלמוד, אמנם הרבה ראשונים הביאוה: **בה"ג** (הלי כתובות שנט), **סדר רב עמרם גאון**, **רא"ש** בשם בה"ג, ספר **האורה** (ח"ב), **מחזור ויטרי** (תסו), **הרוקח** (סי' שנ"ב), **או"ז** (ח"א סי' שמ"א בשם רב אחאי גאון), **אורחות חיים** (הלי נידה אות ח'), **כלבו** (פ"ה), **רבינו ירוחם**, **האבודרהם**, **לקט יושר** (חלק א' עמוד מו) **ובטור**.

ועיין בכל ענין זה **בט"ז** סי' מ"ו סק"ז **ובב"ח**. וכיוון שכך המנהג היום בכל הקהילות לאומרה- מי שנהג בזה רשאי להמשיך במנהגו.

מסקנה: ראוי לכתחילה לברך ברכות השחר כסדר שכתבה לנו הגמרא (מיד כשעושה את אותה פעולה) ובזה הלב מתפעל יותר ומכוון יותר. ובשביל זה יטול ידיו מיד כשיקום, וכמו שכתב **הב"ח** סי' ד': "כתב בספר תולעת יעקב (סוד נט"י) דבזוהר איתא ההולך שחרית ארבע אמות ולא נטל ידיו, חייב מיתה ע"י"ש ותימה למה לא כתב כן הב"י ונראה דלפי רובא דרובא אינן יכולין ליזהר בכך ומוטב שיהיו שוגגין ולא יהיו מזידין, לכן לא כתבו". אמנם הרשות נתונה לברכם בבית הכנסת, דבר דבור על אופניו. ונראה שהסכמת כל הפוסקים היא, שמברכין על הנאה הראויה לו, ולאו דווקא מדבר שנהנה בפועל. ולכן גם אם לא לבש או לא רחץ פניו יברך ברכות הראויות לאותה פעולה, וכן בט' באב ויוה"כ שלא נועל ולא רוחץ יכול לברך ברכותיהם כיוון שראוי לו במצבים מסויימים לעשותם. כש"כ היום כשרוחצים ונועלים נעלי בד וגומי, פשוט שיש לברכם לכל הדעות.